

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМПАТІЙНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

На основі адаптованих психодіагностичних методик виявлені особливості емпатійного ставлення молодших школярів до дорослого, однолітка, тварини, природи в цілому.

Наше суспільство відчуває гостру потребу в людях, здатних поділитися з оточуючими своїм духовним багатством, не на словах, а у вчинках проявити свою душевну щедрість. Окрім того, в сучасних умовах державотворення складність соціально-економічної ситуації впливає на становлення особистості людини, викликає великі зміни в потребах та мотивах поведінки, моральній сфері в цілому. Тому психологічне вивчення моральних якостей та рівня емпатійності учнів як передумови підвищення ефективності виховної роботи в цьому напрямку є актуальним і необхідним.

Мета нашої роботи вбачалася у визначенні та теоретичній інтерпретації особливостей емпатійності молодших школярів, в аналізі навчально-виховного процесу для виявлення деяких шляхів оптимізації процесу розвитку емпатійних тенденцій і способів поведінки учнів в умовах сучасної загальноосвітньої школи. Була сформульована і перевірялась гіпотеза про те, що дітям молодшого шкільного віку властива нестійка емпатійність.

Загальновідомим є факт існування різних підходів щодо визначення суті поняття емпатії, її природи, механізмів даного явища. Визнаючи правомочність існування багатоманітності дефініцій емпатії, ми розглядали емпатію як складний афективно-когнітивний процес, який визначає здатність людини осягати внутрішній світ іншого, що відповідає поглядам на цю проблему Роджерса [1], Гаврилової [2], Орлова [3].

Емпатія має складну ієрархічно-багаторівневу структуру. Виділяють нижчий (натуральний) і вищі рівні розвитку емпатії. Механізмами натуральної емпатії є емоційне зараження, інстинкти, ідентифікація і наслідування, які мають безумовно рефлекторний характер. Така емпатія реалізується у формі співпереживання, співдії. Одним із вищих рівнів емпатії є особистісно-сміслова емпатія, коли сприймання переживань іншого і переключення на власний емоційний відгук більшою чи меншою мірою когнітивно опосередковані системою норм, цінностей, смислів, ідеалів, установок, переконань суб'єкта емпатії. На цьому рівні емпатія проявляється у формі співчуття, внутрішньої чи реальної співдії. В силу цього особистісно-сміслова емпатія піддається довільній регуляції та розвивається в процесі соціалізації.

Будучи системним утворенням, емпатія одночасно є і елементом більш складної системи "люди-об'єкти-природа", яка, в свою чергу, включає підсистеми: "людина-людина", "людина-об'єкт", "людина-природа". У цих системах емпатія реалізується у вигляді відносин і виявляється у взаємодії, спілкуванні, судженнях, вчинках, і саме вони були предметом нашого вивчення.

Проведений нами аналіз вітчизняної психологічної літератури з питань дослідження особливостей емпатійності дітей молодшого шкільного віку змушує нас констатувати факт несичленності й однобічності існуючих методик. В основному представлені методики, які апелюють до вміння молодших школярів будувати розлогі усні чи письмові висловлювання з приводу розуміння ними змісту того чи іншого морального поняття, що характеризує емпатійність людини, або власного бачення ідеалу сучасної людини. Зрозуміло, що подібні техніки можна використовувати з учнями III-IV класів, але вони практично непридатні для дослідження особливостей гуманістичних орієнтацій і способів поведінки дітей 6-7 років. Тому важливим постає питання про розробку нових психодіагностичних методів та методик і адаптацію західних технік дослідження емпатійності дітей 6-9 років.

У зв'язку з цим неабиякий інтерес викликає можливість створення відповідних модифікацій загальновідомих стандартизованих і проєктивних технік, зокрема "Фільм-тесту" Р.Жиля - візуально-вербальної методики, стимульний матеріал якої представлений 25 малюнками з коротким текстом і 17 виключно текстовими завданнями.

Проєктивна методика Р.Жиля призначена для дослідження соціальної пристосованості дитини 4-12 років, особливостей її міжособистісних відносин з оточуючими, деяких поведінкових характеристик та особистісних якостей. Методика Р.Жиля, як і інші проєктивні техніки, дозволяє здійснити глобальний підхід до оцінки особистості досліджуваного, виявити її пригнічені, приховані, завуальовані сторони.

Малюнкові завдання методики Р.Жиля достатньо схематичні, несуттєві деталі та деталі обличчя в них опущені, що полегшує досліджуваному ідентифікацію з певним персонажем малюнка, дозволяє уявити у нього будь-який вираз обличчя. Дитині пропонується обрати собі місце серед зображених людей чи ідентифікувати себе з відповідним персонажем (позначити його "Х"). При цьому звертається увага на позицію обраного дитиною персонажа, його включеність у групу чи самотність, розташування поблизу чи на відстані від ключової фігури малюнка тощо.

Доступність і схематичність "Фільм-тесту" Р.Жиля робить його більш легким для сприйняття досліджуваною дитиною і дозволяє психологу провести не лише якісну, а й кількісну обробку отриманих даних.

На зразок "Фільм-тесту" Р.Жиля нами була створена візуально-вербальна методика для діагностики особливостей емпатійного ставлення до іншого дітей 6-9 років. При цьому ми цілком усвідомлюємо, що будь-яка методика, навіть проєктивна, може лише більш чи менш адекватно відображати сутність складного і багатоманітного у своїх проявах психологічного явища емпатії. Дана методика складається з 10 малюнкових і 20 виключно текстових завдань, спрямованих на визначення емпатійного ставлення як власне чи антиемпатійного, пасивного чи дійового досліджуваного до іншого, коли іншим виступає людина, тварина, рослина.

Зміст всіх текстових завдань і сюжети всіх малюнків створювалися у відповідності до актуальних потреб, інтересів, прагнень дітей 6-9 років, типових для них ситуацій повсякденного життя. Структура вербальних завдань включає в себе твердження про певний факт дійсності чи вчинок конкретної людини (нею може бути молодший за віком, одноліток, дорослий), питання про власний спосіб поведінки досліджуваного у цій же ситуації та 4-5 найбільш типових варіантів відповіді. Наприклад:

Ти знайшов пораненого птаха. Як учиниш?

Будеш плакати?

Покличеш дорослих?

Принесеш додому і сам будеш лікувати?

Залишиш його і підеш далі?

(Підкресли 1 відповідь, яка найбільше тобі сподобалась).

Малюнкові завдання виконані відповідно до аналогічних пунктів "Фільм-тесту" Р.Жиля. Основу їх сюжету складає контурне зображення різних типових для дитини 6-9 років життєвих ситуацій, наприклад: під дощем сидить безпритульний пес, у жінки з рук випала сумка, чи старенький дідусь послизнувся і впав тощо. Над малюнком подано текст, який стисло пояснює зображене, і питання до досліджуваного: "Якби у цей час і ти знаходився тут, де б ти був (познач "X") і що робив?" Індивідуальна робота з досліджуваним проводиться у формі бесіди, весь хід якої фіксується у протоколі.

Запропонована нами методика була апробована на учнях 1-х класів (6 років) ЗОШ № 12 м. Житомира. Зважаючи на лабораторний характер проведеного нами дослідження, все ж можемо зазначити, що дітям 6 років більшою мірою властиве елементарне, а не особистісно-сміслові емпатійне ставлення до іншого різної модальності (відповідно 81,3% і 18,7%). Досліджувані діти частіше співпереживали і співдіяли, рідше співчували і уявно чи реально співдіяли. На нашу думку, це пов'язано з віковими психологічними особливостями шестирічок, з незрілістю їх особистісних структур, з обмеженістю власного афективного, конативного і, в першу чергу, когнітивного досвіду, з відсутністю у них цілісної суб'єктивної картини світу. Ми дотримуємося думки про те, що наявність у людини власної цілісної картини світу, яка включає в себе неповторний ансамбль цінностей, смислів, установок, переконань, особистісних рис, як "точки відліку" у її взаємодії з навколишньою дійсністю визначає становлення і розвиток особистісно-сміслові емпатійності людини в процесі її подальшої соціалізації. Аналіз отриманих даних показав, що типовими механізмами елементарного емпатійного реагування дітей шестирічного віку є емоційне зараження, ідентифікація і наслідування. При цьому реалізуються лише такі операції емпатування, як емоційне переключення та ідентифікація. Вищого рівня операції, які мають когнітивну природу (рефлексія, децентрація, антиципація, пошуково-орієнтаційні операції), спостерігаються у досліджуваних з вираженням особистісно-смісловим емпатійним ставленням до іншого.

Також ми зафіксували, що у дітей-шестирічок власне емпатійні реакції викликаються переважно ситуацією неблагополуччя тварини (85,7% дівчаток і 83,3% хлопчиків) і меншою мірою неблагополуччям іншої людини (в середньому 69,5% дівчаток і 65,4% хлопчиків). Найнижчим виявився рівень активного власне емпатійного ставлення до однолітків (лише 38,3% дівчаток і 41,6% хлопчиків). На нашу думку, цей факт зумовлюється особливостями ситуації розвитку дітей 6-річного віку: якість пристосування дитини на цьому віковому етапі залежить від ступеня задоволення її базисних потреб дорослими, зокрема батьками. Тому діти розглядають однолітків як потенційних конкурентів у боротьбі за опіку і турботу з боку дорослих. Саме дорослі - найбільш референтні особи для дітей 6 років. Доказом цього може бути встановлений нами відсоток активного і пасивного власне емпатійного ставлення проти відсотка антиемпатійного ставлення за шкалою "Ставлення до дорослих": відповідно 79,2% і 18,7% проти 2,1% у дівчаток; 77,1% і 16,6% проти 6,3% у хлопчиків.

Ставлення ж до рослин і в дівчаток, і в хлопчиків можна описати в термінах "пасивне власне емпатійне" (75% дівчаток і 71% хлопчиків) і "антиемпатійне" (по 16,6% у дівчаток і хлопчиків).

Подальше дослідження було проведено на учнях 2-х класів середніх шкіл № 12 і № 25 міста Житомира на основі використання різноманітних технік діагностування гуманістичних орієнтацій і способів поведінки школярів, адаптованих до рівня їх вікового розвитку.

Для вивчення учнів 2-х класів використовувався комплекс із 4 психодіагностичних методик, сконструйованих нами на основі тестового матеріалу та проєктивних технік для вияву гуманістичних орієнтацій у підлітків та юнацтва.

Молодшим школярам була запропонована методика "Незавершені речення". Методика проєктивного типу, яка має пошуковий характер і не претендує на діагностичну точність тесту. Доказом її валідності може бути співпадання експериментальних даних з характеристиками, отриманими у процесі бесіди від учителів, а також із результатами спостережень за учнями. Діагностичний матеріал представлено послідовністю із 11 пунктів, де кожний пункт - це початок речення. Досліджувані отримували по карточці зі стимульним матеріалом і повинні були завершити речення, фіксуючи свій варіант відповіді на карточці на місці відповідного пропуску. Наприклад: "Якщо мене образив мій товариш, то я..."

Ця методика дозволяє визначити наявність чи відсутність емпатійних орієнтацій та способів поведінки у молодших школярів стосовно людей різних вікових груп (старших, однолітків, молодших за віком); стосовно тварин; дозволяє ще визначити характер емпатійних орієнтацій як пасивних чи дійових, власне емпатійних чи антиемпатійних і поведінки учнів як стійкої чи нестійкої; а також виявити важливість-неважливість емпатії, на думку досліджуваних, як однієї з якостей людини.

Аналізуючи отримані результати, можна зазначити, що учні 2-х класів володіють здатністю емпатійно відгукуватися на переживання іншого, коли іншим виступає людина, тварина. Але емпатія носить нестійкий, ситуативний характер і залежить від ступеня значимості для досліджуваного запропонованої у завданні ситуації.

Так, реагуючи на ситуацію неблагополуччя тварини, всі діти виявили власне емпатійне ставлення. Речення "Страждання тварин викликають у мене..." учні продовжили так: "...біль", "...теж страждання", "...жалість". При цьому 70% досліджуваних засвідчили дійове емпатійне відношення, наприклад, на запропонований початок "Коли я бачу на вулиці голодне кошеня,..." школярі дали варіанти завершення: "...пиду додому та принесу йому їжі", "...нагодую його", "...заберу до себе і нагодую" тощо. 30% досліджуваних продемонстрували пасивне емпатійне відношення: "Коли я бачу на вулиці голодне кошеня,...", "...мені стає його жаль", "...я хочу плакати" і т.п.

Можна припустити, що в даному випадку емпатія проявилася у формі співпереживання, коли учні ідентифікували себе з твариною, переймаючись її болем і стражданнями, та у формі співчуття, коли школярі переживали з приводу страждань тварини, відчуваючи до неї жалість.

Ставлення ж учнів до людей, різних за віком, було неоднаковим і визначалось значимістю конфлікту для досліджуваного. В тих завданнях, де йшлося про неблагополуччя людини взагалі, тобто ситуація носила узагальнений характер, діти виявили дійове власне емпатійне відношення: "Коли я бачу людину в сльозах,..." "...пиду та заспокою її", "...спитаю, хто її образив, і пожалію", "...я її пожалію" та ін. Але коли ситуація носила конкретний характер, тобто стосувалася самого досліджуваного, реакція учнів була полярною: "Якщо мене образив мій товариш, то я..." - 42% дітей продовжили таким чином - "...ображу його, як він мене", "...розповім учительці", "...ображу його", "...скажу йому, що з ним більше не дружу" тощо. Дійове антиемпатійне відношення у своїх відповідях продемонстрували діти, які одночасно проявили стосовно літніх людей, хворих тварин милосердя і співчуття. Тому доцільнішим є припущення, що у емпатійно нестійких молодших школярів (здатні одночасно реалізувати власне емпатійне і антиемпатійне відношення до суб'єкта залежно від ситуації) емоційне ставлення до ситуації формується в процесі оцінювання зображуваної ситуації. Коли досліджуваний сприймає й оцінює ситуацію як конфлікт, у якому він не зміг би задовольнити свою актуальну потребу, він займає егоцентричну позицію, переживає за себе і засуджує винного. Якщо емпатійно нестійкі діти сприймають ситуацію як таку, що загрожує їм особисто, їх моральні мотиви блокуються прагненням захистити власне "Я", і моральні знання, відокремлюючись від мотиву, мобілізуються для цього захисту. Фактично моральне судження в цьому випадку маскує гостру зацікавленість учнів у власному благополуччі, часто воно спрямоване на дії спланованої помсти тим, хто їх образив.

Потрібно зазначити, що 48% досліджуваних виявили позитивне емоційне реагування різного ступеня на цю ж ситуацію: "Якщо мене образив мій товариш, то я..." - "...вибачу йому", "...помирюсь із ним", "...пиду і помирюсь із ним", "...скажу, що друзів не можна ображати" тощо.

Такі відповіді свідчать про те, що серед дружокласників є група дітей, здатних до побудови власне емпатійних відносин з іншим як у ситуаціях, що загрожують їх "Я", так і в ситуаціях, що не загрожують. Ймовірно, у дітей, яким властива емпатійність, значною мірою розвинена здатність уявити себе на місці іншого, оцінити ситуацію з точки зору інших людей. При цьому вони не лише уявляють, що відчуває інша людина, але й знають, як треба вчинити, щоб зменшити її страждання.

При визначенні рівня значимості для молодших школярів емпатійних якостей у структурі особистості сучасної людини ("Найкраще, що може зробити людина, - це...", "Більш за все я ціную в людині...", "Бути добрим, по-моєму, означає...") встановлено, що найкращим учинком 45% досліджуваних вважають "...слухатися маму"; 20% - "...не ображати менших за себе"; 20% - "...допомагати всім людям"; 15% - "...допомагати матері та бабусі". Найбільше (80%) цінують у людині доброту, розумові якості (18%), зовнішню красу (2%). Але серед дітей, які назвали основною рисою людини доброту, є школярі, у яких моральні знання не узгоджуються з їх конкретною поведінкою. Ці діти цінують доброту, очікують гуманного ставлення до себе з боку інших людей, проте не керуються добротою, гуманністю у власній поведінці в критичних ситуаціях: 30% від усієї кількості тих, хто надав перевагу доброті, запропонований початок речення "Якщо мене образив мій товариш, то я..." завершили словами: "... ображу його", "...ображу його так, як і він мене" тощо. Отже, у них спостерігається дисгармонія у розвитку моральних знань і моральних звичок, що свідчить про необхідність корекційної роботи, спрямованої на формування позитивних моральних звичок шляхом збагачення життєвого досвіду учнів.

1. Гаврилова Т.П. Анализ эмпатийных переживаний младших школьников и младших подростков // Психология межличностного познания / Под ред. А.А. Бодалева. - М., 1981. - С. 122-139.
2. Орлов А.Б., Хазанова М.А. Феномены эмпатии и конгруэнтности // Вопросы психологии. - 1993. - № 4. - С. 68-73.
3. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. Е.И. Исениной. - М.: Издательская группа "Прогресс", "Универс", 1994. - 480 с.

Король Лідія Миколаївна - кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка.

Наукові інтереси:

- особливості розвитку спрямованості особистості сучасних школярів;
- психологія виховання.

Вишина Алла Юріївна - студентка факультету підготовки вчителів початкових класів Житомирського державного педагогічного інституту ім. І. Франка.

Наукові інтереси:

- розвиток моральної сфери сучасних школярів, їх емпатійності.